

PAVEL FLOSS

ETICKÁ SFÉRA SKUTEČNOSTI A REÁLNOST SVOBODY

První prezident novodobého českého státu a jeho duchovní otec Tomáš Garrigue Masaryk kdysi prohlásil, že státy (a myslel tím především na jejich společenská zřízení) udržují se těmi principy, jimiž vznikly. Demokratický československý stát (a samozřejmě i jeho dva dnešní dědicové – republika česká a republika slovenská) se zrodili v tzv. sametové revoluci, jejíž páté výročí si budeme v nejbližších dnech připomínat – a doufám, že i slavit: Milióny lidí nevyšly v listopadových a prosincových dnech do ulic Prahy a všech dalších měst a městeček bývalé Československé socialistické republiky proto, že by je do nich vehnala bída či aspoň tíživé sociální poměry. Lidé se tehdy vzbouřili proti surovosti, s níž represivní orgány totalitního režimu zmasakrovaly studentskou demonstraci na Národní třídě. Tímto zásahem demaskoval se tento režim pro dosud stále mlčící většinu definitivně a jednoznačně jako režim nemorální a celý národ se postavil za několik set disidentů, kteří po léta nemorálnost režimu odhalovali a pranýřovali. Čtyřicet let lži, útisku a nenávisti a jimi maskované potlačování lidské důstojnosti stalo se na Národní třídě pro drtivou většinu národa něčím neoddiskutovatelným a nepochybnitelným. Boj za nastolení a ochranu lidské důstojnosti (respektive důstojnosti lidské osoby – persona) tematizovaly vedle některých křesťanských církví především skupiny politických disidentů, kteří se v Československu zpočátku sdružovali především kolem Charty 77, VONSU, ale později i v jiných disidentských a polodisidentských skupinách. Papež Jan Pavel II. v encyklice *Centessimus annus* mj. ukázal, že boj za lidská práva v komunistické střední a východní Evropě měl, jakožto boj za lidská práva a důstojnost lidské osoby, především etický rozměr a vlna nekrvavých, ale i krvavých revolucí, jež koncem 80. let na území sovětského impéria propukly, liší se právě tímto svým bytostným etickým rozměrem od starších revolucí (i když i v nich lze odhalit eticko-personální motivace, byť někdy k nerozlišení pohlacené motivy sociálními). Protože v Československu byla ze všech zemí bývalé komunistické východní Evropy sociální situace patrně nejstabilnější a nejuspokojivější (snad s výjimkou bývalé NDR), vystupují etické a jimi inspirované a potencované ekologické a politické motivy tzv. sametové revoluce nejvýrazněji do popředí. Jak však zdůraznila řada filosofů, duchovních, sociologů i některých politiků na etická hesla a motivace revoluce se téměř zapomnělo a morální stav společnosti se v mnoha ohledech nezlepšil, ba dokonce zhoršil. Cílem tohoto referátu není zkoumat, nakolik byla „zrazena“ či (pod tlakem pragmatické nutnosti budovat především novou tržní ekonomiku) odsunuta stranou původní hesla revoluce a nakolik jsme se tím vším zpronevěřili masarykovskému principu, že nová společenská zřízení vzešlá z revoluce se mohou udržet jen těmi principy, jež je zrodily. Pro tuto možnou (a domnívám se, že velmi aktuální úvahu) chci vytvořit širší ideovou základnu tím, že si chci s vámi položit otázku, nakolik proces úpadku osobní i veřejné mravnosti, se kterým jsme v postkomunistických zemích konfrontováni, souvisí s mnohem hlubším procesem „odetizování“ společnosti, který probíhá i na Západě a který má v postkomunistických zemích jen poněkud specifické podoby.

Položme si otázku, jaký statut má etika a etické v naší současnosti. O odpověď pokusím se nejprve konstatováním, že od časů řecké antiky až po naše století se o existenci etické sféry skutečnosti a potřebě etiky jako filosofické disciplíny v podstatě nepochybovalo. Úpadek mravů byl ovšem i v minulosti, jak se domnívají mnozí historikové, dokonce příčinou pádu velkých říší a na stav soukromé i veřejné morálky zehrali moralisté téměř ve všech dobách. Ethos byl porušován, zůstával však normou. Po

celou tuto dobu byla normativní funkčnost ethosu posilována a prohlubována intervencemi éthosu, což ovšem probíhalo za velmi dramatických okolností a končilo pro proroky éthosu a očišťovatele ethosu tragicky, jak na počátku evropské civilizace ukazuje případ Sokratův a nebo Sofoklovy Antigony. Dovolím si říci, že v těchto souvislostech je na počátku křesťanské éry i Ježíš Kristus mučedníkem éthosu, který kritizoval dobový éthos. Životodárný zápas éthosu s ethosem velmi případně vyjádřil Blaise Pascal, když řekl, že pravá morálka se vysmívá morálce.

Kdybych měl v duchu této Pascalovy maximy charakterizovat situaci ve 20. století (a zvláště v jeho druhé polovině) pak jsem nucen říci, že proroci, hlasatelé a svědkové éthosu jsou zpochybňováni a zesměšňováni a že běžné morálce se nevysmívá pascalovská pravá morálka (tedy éthos), ale programová ne-morálka. V moderních civilizovaných společnostech je totiž zpochybňován nejen éthos, hledající v bytostně dissensuální a antiintegristické postmoderní společnosti nějaký obecný mravní princip (kantovsky řečeno nějaký kategorický imperativ), nýbrž je zpochybněna i oprávněnost běžné, zvykem a tradicí dané morálky, tedy toho, co Kant kdysi nazval „předfilosofickým morálním vědomím“.

Výrazně se tento trend projevil např. u německého sociologa Niklase Luhmanna, který je v německé jazykové oblasti mnohými ctěn jako druhý největší německý sociolog po Maxu Weberovi. V projevu, který Niklas Luhmann vyslovil při převzetí Hegelovy ceny (a který nazval „Paradigmaloss“ – spodtitulem „Über die ethische Reflexion der Moral“), vystoupil s požadavkem tzv. „Entmoralisierung der Gesellschaft“. Morální normy, určující a hodnotící lidské jednání mohly prý platit jen v autokratických a monolitních společnostech, ztrácejí však jakoukoliv relevanci v moderní, pluralitně rozvinuté společnosti; ta nevytváří homogenní celek, nýbrž je celkem heterogenním, který je vytvářen fungováním mnoha na sobě nezávislých a vnitřně autonomních systémů (a za takové systémy považuje Luhmann např. ekonomiku, politiku, kulturu, vědu aj.). Uvnitř těchto systémů člověk určitým způsobem jedná a to buď správně nebo nesprávně, respektive funkčně či nefunkčně; hodnotit jednání ekonoma, nebo politika, nebo vědce podle nějakých obecných, jednotlivě systémy lidské činnosti překračujících, obecně lidských morálních norem je, podle Luhmanna, v moderní společnosti neoprávněné a tudíž zcestné. Zvláště ostře se Luhmann vyslovil proti aplikování nějakých obecně lidských etických norem v ekonomice, neboť to ve svých důsledcích vede k zasahování do tržních mechanismů, destabilizuje autonomní funkčnost ekonomiky a podvrací prý v konečných důsledcích to, co je základem pluralitní a tudíž neautokratické a nemonolitní moderní společnosti, totiž demokracii. Niklas Luhmann zastávající svou koncepci vůči ekonomice zcela jiný postoj než švýcarský protestantský filosof a etik Arthur Rich ve své *Wirtschaftsethik*, „osvobozuje“ moderního člověka od etické povinnosti jednat morálně a domnívám se, že jeho program „Entmoralisierung der Gesellschaft“ je důležitým příspěvkem k zajištění ideových základů demokratické a tudíž vskutku svobodné společnosti.

Luhmannova koncepce, která vzbudila mezi německými etiky bouřlivou diskusi, nepředstavuje, podle mého soudu, posílení moderní demokratické společnosti, nýbrž naopak ji nebezpečně podvrací. Luhmann zpochybnil de facto etickou dimenzi lidského jednání a chování, čímž se zařadil, jak ještě ukážeme, do širokého duchovního proudu, jehož společným jmenovatelem je funkcionalizace a depersonalizace člověka v moderní společnosti. Proces „odmoralizování“ společnosti může mít ovšem i jiné podoby, než jakou představuje koncept Luhmannův. I v pochybnostech o opodstatnění filosofické etiky jako disciplíny a snaha rozpustit etiku ve speciálních vědách anebo ji v duchu neoevolucionismu přetvořit v jakousi „Humanetologie“ vede k zneuznání etické sféry společnosti (a tudíž i mravního řádu). Biologizace lidského chování, jak se v teoriích některých neoevolucionistů realizuje, je také formou funkcionalizace a depersonalizace a souzní s obecnou tendencí nahradit filosofickou etiku jen široce rozpracovanou „Handlungswissenschaft“. Behaviorismus, neoevolucionismus a pokusy o jakousi univerzální lidskou „Handlungswissenschaft“ zbavují lidské jednání, byť různou měrou,

specificky lidských a tudíž etických rozměrů a vytvářejí podmínky vykládat lidské jednání „bez důstojnosti a svobody“, abych parafrázoval název Skinnerova zásadního díla.

Jestliže zneuznáme, ať už z jakýchkoliv důvodů, platnost ethosu (a ho reflektujícího a humanizujícího éthosu), zpochybňujeme tím i odvěkě přesvědčení o svobodě lidského jednání. Bylo jistě velkým činem Kantovým, že v každé společnosti uznávaná platnost a oprávněnost určitých morálních norem je nejpřesvědčivějším zdůvodněním reálnosti svobody, která je v teoretické rovině obtížně dokazatelná. Nemíním se zde zabývat ontologickou či gnozeologickou problematikou lidské svobody, využívám však Kantova postoje k formulování poněkud prostoduché, ale přitom evidentní zásady, že tam, kde je programově odbourávána morálka a tudíž zpochybňována ontologická existence etické sféry, jsou zpochybňovány i základy svobody, jakožto svobody jednání či svobody volby. Morálka a svoboda jsou jako spojené nádoby, jedna bez druhé nemůže existovat. Nemorálnost jednotlivých členů společnosti může podle stupňů jejich společenské důležitosti, inkriminovaným společenstvím sice otrást, avšak nemůže ji poškodit tak závažným způsobem, jako program „odmoralizování“ lidského jednání. Luhmann se domnívá, že morálka byla typická pro autokratické a tudíž koneckonců nedemokratické společnosti a že důsledné „odmoralizování“ společnosti ji učiní vskutku svobodnou. Domnívám se, že opak je pravdou, neboť tam, kde je zneuznán etický rozměr lidského jednání, není koneckonců místo pro to, co jakoukoliv civilizovanou lidskou společnost konstituuje – není v ní totiž místo pro lidskou svobodu a svobodnou volbu. Vše, na čem civilizovaná společnost stojí, ať už je to výchova či vzdělání, nebo práce a tvorba, či život v rodině, v zaměstnání a v obci, včetně fungování právního řádu, svobodu a tudíž etickou sféru předpokládá. Řečeno poněkud pateticky, padne-li morálka, padne i svoboda a padne i civilizovaná společnost. Padne-li morálka, je samozřejmě ohrožena i demokracie, na níž je současná západní společnost, ale i nové postkomunistické země, tak hrdá. Bez reálnosti etické sféry a metafyzické reálnosti svobody lidského jednání (navzdory všem omezujícím a limitujícím faktorům, jejichž existenci a moc samozřejmě nepopírám:) je politická svoboda, deklarovaná v demokratických státech, něčím velmi iluzorním. Způsob, jakým je v současných demokratických státech veden volební boj a jak obtížně se realizuje přímá demokracie a všechny formy samosprávy jenom manifestuje, jak i tzv. politická svoboda je formalizována a stává se manipulovatelnou funkcí lidského chování. Funkcionalizace moderní společnosti je určitou specifickou formou triumfu nového determinismu nad indeterminismem, který etika a svoboda v nějaké podobě předpokládají.

Zahájil jsem svůj krátký příspěvek otázkou po věrnosti morálním postulátům, jež byly jedním z hlavních motivů protikomunistických a antitotalitářských revolucí ve střední a východní Evropě koncem 80. let. Kladu závěrem svého krátkého vystoupení otázku, zda-li „nevěrnost“ mravním principům nesouvisí s hlubším a nejcivilizovanější částí světa zasahujícím fenoménem nevěry v existenci etické sféry skutečnosti, která jí dává nový rozměr, neboť opravdu reálné není to, co je, ale co být. na základě určitých etických postulátů má. Nemorálnost moderního člověka není tak jen zradou ideálů či útekem od nich, ale – ne-li programová, je činem mnohem závažnějším. Jestliže bychom opravdu ztratili přesvědčení o existenci etické sféry skutečnosti, pak si musíme plně uvědomit, že je ohroženo i to, co jsme si nedávno vydobyli, totiž lidská práva a demokracii.

V širším kontextu bylo by možno luhmannovské „odmoralizování společnosti“ považovat za další krok na cestě do postetické – epochy, kterou ohlásil již Friedrich Nietzsche; pro mnohé postmoderní myslitele je ostatně postetičnost komplementárním fenoménem postmoderní postmetafyzické epochy. Kdyby tomu tak opravdu bylo, pak by morální motivace středo- a východoevropských revolucí koncem 80. let byly jakýmsi anachronismem v celkovém dějinném trendu a byly by opožděným ukončením epochy, jejíž duch byl zakotven v metafyzice a v níž etika stála pevně na metafyzické půdě.